

Spis treści

7	Ukryte modele Markowa	75
7.1	Algorytm Viterbiego	77
7.2	Prawdopodobieństwo wyemitowania zadanego słowa	78
7.2.1	Algorytm prefiksowy	78
7.2.2	Algorytm sufiksowy	78
7.3	Estymacje parametrów	79
7.3.1	Algorytm Bauma-Welcha	80

7 Ukryte modele Markowa

Zacniemy od definicji łańcucha Markowa. Będziemy się wyłącznie zajmować skończonymi łańcuchami Markowa działającymi w dyskretnym czasie. Niech $Q \neq \emptyset$, będzie skończonym zbiorem (*zbiór stanów*). Pewien stan $k_0 \in Q$ jest wyróżniony jako *stan początkowy*. *Łańcuch Markowa* jest zadany przez macierz przejść $M = (p_{k,l})_{k,l \in Q}$, która dla $k, l \in Q$ podaje prawdopodobieństwo $p_{k,l}$ przejścia ze stanu k do stanu l . M musi spełniać następujący warunek (tzn. macierz M musi być stochastyczna): dla każdego $k \in Q$ mamy

$$\sum_{l \in Q} p_{k,l} = 1.$$

Łańcuch Markowa opisuje pewien układ, który w każdym momencie może się znajdować tylko w jednym ze stanów $k \in Q$. Układ ten obserwujemy w dyskretnych chwilach czasowych $t = 0, 1, \dots$. Przyjmujemy, że na początku układ znajduje się w stanie początkowym k_0 . Jeśli w danym momencie t , układ znajduje się w stanie k , to w momencie $t + 1$ przechodzi on do stanu l z prawdopodobieństwem $p_{k,l}$. Podstawową cechą łańcucha Markowa jest to, że następny stan zależy tylko od obecnego stanu i nie zależy od wartości t , ani od historii dojścia do obecnego stanu.

Ukryte modele Markowa (HMM, od “hidden Markov models”) stanowią pewne rozszerzenie definicji łańcucha Markowa. Niech Σ będzie alfabetem. Będziemy rozważać łańcuchy Markowa mogące się komunikować z otoczeniem poprzez emitowanie ciągów liter z alfabetu Σ . Tak więc mając dany HMM będący w stanie $k \in Q$, emituje on symbol $x \in \Sigma$ z prawdopodobieństwem

$e_k(x)$ oraz przechodzi do stanu l z prawdopodobieństwem $p_{k,l}$. Ukryte modele Markowa znane są w literaturze informatycznej również pod nazwą *probabilistycznych automatów z wyjściem*. Jeśli chcemy aby w każdym stanie $k \in Q$ emitowany był jakiś symbol, to musimy przyjąć $\sum_{x \in \Sigma} e_k(x) = 1$. W ogólności, jeśli dopuszczamy sytuacje, że w pewnych stanach (z pewnym prawdopodobieństwem, nie jest emitowane, to przyjmujemy słabsze założenie $\sum_{x \in \Sigma} e_k(x) \leq 1$. Przyjmujemy, że to co daje się obserwować to symbole emitowane przez układ, a nie stany wewnętrzne układu (stąd nazwa “ukryte”).

Przykład 7.0.1 Przykładem ukrytego łańcucha Markowa jest nieuczciwe kasyno gry, które ma dwa rodzaje kości: uczciwą kostkę do gry (z prawdopodobieństwem $1/6$ wyrzuca się każda z sześciu możliwych wartości) oraz nieuczciwą kostkę (dla której prawdopodobieństwo wyrzucenia szóstki wynosi $1/2$, a dla pozostałych liczb $1/10$). Tak więc mamy dwa stany: F (uczciwa kostka) i L (nieuczciwa). Układ może zmieniać swój stan z pewnym prawdopodobieństwem, ale my stanu nie możemy zaobserwować. Jedynie widzimy ciąg liczb będących wynikiem rzutów kostką.

Możemy, na przykład, mieć do czynienia z następującym modelem: $p_{F,F} = 0.95$, $p_{L,L} = 0.9$, $p_{F,L} = 0.05$, $p_{L,F} = 0.1$; ponadto prawdopodobieństwo emisji jest zdefiniowane następująco: $e_F(x) = 1/6$ dla $x \in \{1, 2, 3, 4, 5, 6\}$ oraz $e_L(6) = 0.5$ i $e_L(x) = 0.1$ dla $x \in \{1, 2, 3, 4, 5\}$ $\square$

Przykład 7.0.2 (Wyspy CpG) Wiadomo, że w ludzkim genomie, jeśli pojawi się para nukleotydów CG (tzn G pojawia się tuż za C w jednej nici, w kierunku 5' do 3'), to nukleotyd C zwykle ulega zmianie (pod wpływem metylacji) i z dużym prawdopodobieństwem zostaje zmutowany na T. Tak więc pary CpG¹ zwykle pojawiają się rzadziej w genomie człowieka. Z pewnych biologicznych powodów proces metylacji jest zatrzymywany na krótkich odcinkach genomu w pobliżu miejsc rozpoczynających rejony kodujące białko (lub też w pobliżu tzw. odcinków promotorowych). Takie odcinki są nazywane *wyspami CpG*. Rozpoznawanie wysp CpG może być wykorzystane jako wskazówka przy poszukiwaniu biologicznie interesujących fragmentów genomu.

Mamy tutaj do czynienia z ukrytym modelem Markowa. Ma on osiem stanów $A_+, C_+, G_+, T_+, A_-, C_-, G_-, T_-$. Stan A_+ oznacza, że znajdujemy się w rejonie wyspy CpG i czytamy nukleotyd A. Podobnie, stan G_- oznacza, że znajdujemy się poza rejonem wyspy CpG i czytamy G. Emitowane symbole: będąc w stanie A_ξ (gdzie $\xi \in \{-, +\}$), emitujemy A z prawdopodobieństwem

¹Litera 'p' pomiędzy C oraz G oznacza, że chodzi o kolejne nukleotydy w tej samej nici, a nie odpowiadające sobie pary komplementarnych nukleotydów w DNA.

1; każdy inny symbol jest emitowany w stanie A_ξ z prawdopodobieństwem 0. Podobnie dla innych stanów. $\square$

Niech $S \in \Sigma^*$ oraz $\pi \in Q^*$ będą niepustymi ciągami równej długości $n = |S| = |\pi| > 0$. Prawdopodobieństwo tego że S zostanie wyemitowane oraz układ będzie zmieniał stany według kolejności π wynosi

$$P(S, \pi) = \prod_{t=0}^{n-1} e_{\pi(t+1)}(S(t+1)) \cdot p_{\pi(t), \pi(t+1)},$$

gdzie w powyższym wzorze przyjmujemy, że $\pi(0) = k_0$, jest stanem początkowym.²

7.1 Algorytm Viterbiego

Dane słowo $S \in \Sigma^*$ zaobserwowane na wyjściu HMM. Chcemy znaleźć najbardziej prawdopodobny ciąg stanów, który doprowadził do wyemitowania S , czyli znaleźć π_* takie, że

$$P(S, \pi_*) = \max\{P(S, \pi) \mid \pi \in Q^*, |\pi| = |S|\}.$$

Zastosujemy metodę dynamicznego programowania. Dla $0 < i \leq |S|$ oraz $k \in Q$, niech $v(i, k)$ będzie prawdopodobieństwem najbardziej optymalnej drogi kończącej się w stanie k , która doprowadziła do wyemitowania prefiksu $S[1..i]$ z maksymalnym prawdopodobieństwem. Tzn.

$$v(i, k) = \max\{P(S[1..i], \pi) \mid \pi \in Q^i, \pi(i) = k\}.$$

Funkcję v rozszerzamy dla przypadku $i = 0$, definiując

$$v(0, k) = \begin{cases} 1 & \text{gdy } k = k_0, \\ 0 & \text{gdy } k \neq k_0. \end{cases}$$

Twierdzenie 7.1.1 Dla $0 < i \leq |S|$ oraz $k \in Q$ zachodzi

$$v(i, k) = e_k(S(i)) \cdot \max_{l \in Q} [v(i-1, l) \cdot p_{l,k}].$$

Wówczas maksymalne prawdopodobieństwo $P(S, \pi_*)$ znajduje się ze wzoru

$$P(S, \pi_*) = \max_{k \in Q} [v(|S|, k)].$$

---

²Czasami przyjmuje się, że HMM ma wyróżniony stan *końcowy*, do którego układ przechodzi po wyemitowaniu słowa S . Wprowadzenie takiego stanu niewiele zmienia rozważania, więc dla prostoty będziemy go opuszczać.

Optymalną drogę π_* (może ich być więcej niż jedna) znajduje się przez zapamiętywanie wskaźników, dla których maksimum jest realizowane w równaniu rekurencyjnym z Twierdzenia 7.1.1. Twierdzenie to w naturalny sposób prowadzi do algorytmu wyznaczania najbardziej prawdopodobnej ścieżki emitującej zadane słowo. Jest to tzw. *algorytm Viterbiego*.

Twierdzenie 7.1.2 *Algorytm Viterbiego wyznacza najbardziej prawdopodobną ścieżkę emitującą przez HMM dane słowo S w czasie $O(|S| \cdot |Q|^2)$ i przestrzeni $O(|S| \cdot |Q|)$, gdzie Q jest zbiorem stanów modelu HMM.*

7.2 Prawdopodobieństwo wyemitowania zadanego słowa

Zajmiemy się algorytmem obliczania prawdopodobieństwa $P(S)$, wyemitowania słowa S przez dany HMM. Mamy

$$P(S) = \sum_{\pi} P(S, \pi),$$

gdzie w powyższej sumie przyjmujemy, że $P(S, \pi) = 0$ dla dróg π , takich że $|S| \neq |\pi|$.

7.2.1 Algorytm prefiksowy

Dla $0 \leq i \leq |S|$ oraz $k \in Q$ niech $f(i, k)$ będzie prawdopodobieństwem wyemitowania prefiksu $S[1..i]$ przy dodatkowym założeniu, że droga prowadząca do tej emisji kończy się w stanie k . Czyli

$$f(i, k) = \sum_{\{\pi \mid \pi(i)=k\}} P(S[1..i], \pi).$$

Podobnie jak dla algorytmu Viterbiego mamy

$$f(0, k) = \begin{cases} 1 & \text{gdy } k = k_0, \\ 0 & \text{gdy } k \neq k_0. \end{cases}$$

Poniższe twierdzenie sugeruje pewien sposób obliczania wartości $f(i, k)$ oraz prawdopodobieństwa $P(S)$.

Twierdzenie 7.2.1 *Dla $0 < i \leq |S|$ oraz $k \in Q$ mamy*

$$f(i, k) = e_k(S(i)) \cdot \sum_{l \in Q} f(i-1, l) \cdot p_{l,k}.$$

Prawdopodobieństwo wyemitowania słowa S wynosi wówczas

$$P(S) = \sum_{k \in Q} f(|S|, k).$$

7.2.2 Algorytm sufiksowy

Prawdopodobieństwo $P(S)$ możemy również obliczyć używając sufiksów. Niech $0 \leq i \leq |S| = m$ i niech $b(i, k)$ oznacza prawdopodobieństwo wyemitowania sufiksu $S[i+1..m]$, zakładając, że stan początkowy modelu jest k . Mamy więc $b(|S|, k) = 1$, dla $k \in Q$ (bo oczywiście prawdopodobieństwo wyemitowania pustego słowa przy dowolnym stanie początkowym jest równe 1). Ponadto oczywiście mamy

$$P(S) = b(0, k_0).$$

Poniższe twierdzenie podaje sposób obliczania wartości $b(i, k)$.

Twierdzenie 7.2.2 Dla $0 \leq i < |S|$ oraz $k \in Q$ mamy

$$b(i, k) = \sum_{l \in Q} p_{k,l} \cdot e_l(S(i+1)) \cdot b(i+1, l).$$

Twierdzenie 7.2.3 Opierając się na równaniach z Twierdzeń 7.2.1 oraz 7.2.2, wartości $f(i, k)$ oraz $b(i, k)$ można obliczyć w czasie $O(|S| \cdot |Q|^2)$ i w pamięci $O(|S| \cdot |Q|)$.

Używając funkcji f oraz b możemy wyrazić warunkowe prawdopodobieństwo tego, że na i -tym kroku dany HMM był w stanie k , pod warunkiem że wyemitowane zostało słowo S :

$$P(\pi(i) = k \mid S) = \frac{P(\pi(i) = k \ \& \ S)}{P(S)} = \frac{f(i, k) \cdot b(i, k)}{P(S)}. \quad (7.1)$$

7.3 Estymacje parametrów

Problem estymacji parametrów polega na jak najlepszym doborze prawdopodobieństw przejść i emisji w oparciu o zaobserwowany zbiór słów $S_1, \dots, S_n$, wyemitowanych przez pewien HMM. Słowa te są nazywane *uczącymi* bądź *treningowymi* sekwencjami. Zakładamy, że znamy alfabet Σ nad którym tworzone są słowa $S_1, \dots, S_n$ oraz zbiór Q stanów modelu HMM. Nie znamy natomiast prawdopodobieństw $p_{k,l}$ oraz $e_k(x)$, dla $k, l \in Q$ oraz $x \in \Sigma$. Tak więc, naszym zadaniem jest dobranie tych prawdopodobieństw tak, aby zmaksymalizować prawdopodobieństwo wyemitowania $S_1, \dots, S_n$. Niech $\mathcal{M}$ oznacza pewien HMM nad alfabetem Σ i zbiorem stanów Q . Przez $P_{\mathcal{M}}(S_1 \& \dots \& S_n)$ będziemy oznaczać prawdopodobieństwo wyemitowania słów $S_1, \dots, S_n$ w modelu $\mathcal{M}$. Ponieważ słowa są emitowane niezależnie, to

$$P_{\mathcal{M}}(S_1 \ \& \ \dots \ \& \ S_n) = \prod_{j=1}^n P_{\mathcal{M}}(S_j).$$

Przechodząc do logarytmicznej skali i oznaczając $Score_{\mathcal{M}}(S)$ przez $\log(P_{\mathcal{M}}(S))$, mamy za zadanie znaleźć $\mathcal{M}$ tak, aby zmaksymalizować

$$\sum_{j=1}^n Score_{\mathcal{M}}(S_j).$$

Zacznijmy od prostszego zadania. Załóżmy dodatkowo, że dla każdego słowa S_j znamy ciąg stanów π_j , przy którym to słowo zostało wyemitowane. Niech $P_{k,l}$ będzie równe liczbie przejść ze stanu k w stan l w ciągach $\pi_1, \dots, \pi_n$. Podobnie, niech $E_k(x)$ będzie równe liczbie emisji symbolu x , gdy układ był w stanie k . Wówczas przyjmujemy

$$p_{k,l} = \frac{P_{k,l}}{\sum_{q \in Q} P_{k,q}}, \quad (7.2)$$

oraz

$$e_k(x) = \frac{E_k(x)}{\sum_{y \in \Sigma} E_k(y)}. \quad (7.3)$$

Aby uniknąć zerowych prawdopodobieństw w sytuacjach gdy mamy do czynienia z małym zbiorem uczących sekwencji, często wprowadza się poprawkę, dodając 1 do każdego $P_{k,l}$ oraz każdego $E_k(x)$.

Teraz zajmiemy się trudniejszym przypadkiem, kiedy ciągi π_i nie są znane.

7.3.1 Algorytm Bauma-Welcha

Niech $\mathcal{M}$ będzie pewnym modelem HMM i niech $f_{\mathcal{M}}^{(j)}(i, k)$ oraz $b_{\mathcal{M}}^{(j)}(i, k)$ będą odpowiednio wartościami zdefiniowanymi dla algorytmu prefiksowego (por. Sekcja 7.2.1) oraz dla algorytmu sufiksowego (por. Sekcja 7.2.2) dla słowa S_j w modelu $\mathcal{M}$.

Wejście: n słów uczących $S_1, \dots, S_n \in \Sigma^*$ oraz zbiór stanów Q pewnego HMM.

Wyjście: HMM $\mathcal{M}$ maksymalizujący³ $\sum_{j=1}^n Score_{\mathcal{M}}(S_j)$.

Krok 1: (*Inicjalizacja*) przyjmijmy pewien model $\mathcal{M}$ (Σ oraz Q są znane i ustalone).

Krok 2: Obliczmy wartość oczekiwaną liczby przejść w modelu $\mathcal{M}$ ze stanu k do stanu l . Zauważmy, że dla $1 \leq i \leq |S_j|$, prawdopodobieństwo tego że

³Model $\mathcal{M}$ znajdujący przez algorytm realizuje lokalne maksimum funkcji $Score$.

w i -tym kroku emisji przez $\mathcal{M}$ słowa S_j model znajdował się w stanie k , a w $(i + 1)$ -szym kroku w stanie l , wynosi:

$$\frac{f_{\mathcal{M}}^{(j)}(i, k) \cdot p_{k,l}^{\mathcal{M}} \cdot e_i^{\mathcal{M}}(S_j(i + 1)) \cdot b_{\mathcal{M}}^{(j)}(i + 1, l)}{P_{\mathcal{M}}(S_j)}.$$

Zatem wartość oczekiwana liczby przejść ze stanu k w l wynosi

$$P_{k,l} = \sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^{|S_j|} \frac{f_{\mathcal{M}}^{(j)}(i, k) \cdot p_{k,l}^{\mathcal{M}} \cdot e_i^{\mathcal{M}}(S_j(i + 1)) \cdot b_{\mathcal{M}}^{(j)}(i + 1, l)}{P_{\mathcal{M}}(S_j)}.$$

Podobnie liczymy wartość oczekiwaną liczby emisji symbolu x w stanie k (por. (7.1)):

$$E_k(x) = \sum_{j=1}^n \sum_{i \in I_j(x)} \frac{f_{\mathcal{M}}^{(j)}(i, k) \cdot b_{\mathcal{M}}^{(j)}(i, k)}{P_{\mathcal{M}}(S_j)},$$

gdzie $I_j(x) = \{i \mid S_j(i) = x\}$.

Krok 3: Mając nowe wartości $P_{k,l}$ oraz $E_k(x)$ wyznaczamy nowe prawdopodobieństwa $p_{k,l}$ oraz $e_k(x)$, stosując wzory (7.2) i (7.3). W ten sposób otrzymujemy nowy model $\mathcal{M}'$.

Krok 4: Obliczamy $\sum_{j=1}^n \text{Score}_{\mathcal{M}'}(S_j)$. Jeśli ta wartość nie różni się o więcej niż z góry zadane $\varepsilon > 0$ od poprzedniej wartości $\sum_{j=1}^n \text{Score}_{\mathcal{M}}(S_j)$, to przerywamy iterowanie z wynikiem $\mathcal{M}$. W przeciwnym przypadku powtarzamy kroki 2,3,4 algorytmu.

Powyższy algorytm jest szczególnym przypadkiem metody EM (*Expectation Maximization*) – maksymalizacji wartości oczekiwanej. Można pokazać, że po każdym kroku w pętli wartość *Score* dla zmienionego modelu $\mathcal{M}'$ jest nie mniejsza od analogicznej wartości dla poprzedniego modelu $\mathcal{M}$. Typowy problem z powyższym algorytmem polega na tym, że może on znaleźć lokalne maksimum zamiast globalnego. Można częściowo obejść ten problem startując algorytm dla różnych wartości początkowych (krok 1). Jeśli w większości przypadków dostaniemy podobny wynik, to jest szansa, że mamy do czynienia z maksimum globalnym.